

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

«ՊԱՅՔԱՐ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ»,
Հեղ.՝ Ս. Ե. Սեֆ. Հրատ.՝ Անդրկովկասեան կուսակցական
պատմական հեմարանի, 1932 թ.

Թեև ուշ, անհրաժեշտ ենք համարում «Վեմ»-ի ընթերցողներին ներկայացնել այս գիրքը, որ բաղկացած է 6 մասերից: Մեկը այդ մասերից լոյս է տեսել առանձին՝ «Աղեֆսանդրեան այգու գնդակահարությունը» եւ արդեն զբաղախուսած է «Վեմ»-ում: Փաստօրէն այս գիրքը յօդւածների մի ժողովածու է՝ կազմւած կուսակցական հեմարանի յանձնարարութեամբ, հոկտեմբերեան յեղաշրջման 15-ամեակի առթիւ: Հեղինակը իր նախաբանում նկատում է, թէ «չնայած մի շարք լոյս տեսած աշխատութիւնների, Հոկտեմբերի պատմութիւնը մենք դեռ չունենք Անդրկովկասում»:

Առաջին յօդւածը կոչւում է «1917 թ. յեղափոխական նախաշնչանքը» եւ ներառւած է պարենաւորման անկարգութիւններին, որոնք կազմակերպւեցին սեւ հարկւրակայինների կողմից. մամբարասնօրէն առաջ են բերւած ոստիկանական զեկուցումները, որոնցից, ի միջի այլոց, երեւում է, որ հացը Թիֆլիսում մի կողմէ կոպէկով քանգացել է, դարձել է 4½ կոպէկ, իսկ Բագուում միսը 17 - 18 կոպէկից հասել է 25 - 26 կոպէկի:

Խօսքը 1916 թ.ի մասին է: Ի՞նչ կասեն այժմ ընթերցողները, երբ հացը ո՛չ թէ կոպէկներով, այլ գնահատուած է ռուբլիներով շնորհիւ խորհրդային իշխանութեան: Սեֆը տալիս է կարեւոր

կենսամթերքների գները Թիֆլիսում 1914-ին եւ 1916-ին, որով, ի հարկէ, արդի ծառայութիւն է մատուցանում ներկայ իշխանութեան, որովհետեւ ամէն մի ընթերցողի պիտի մղի անհրաժեշտ եզրակացութիւնը անել: Սեֆը գտնում է, որ պարենաւորման հողի վերայ ծագած շարժումները յեղափոխական են, թէւ իր բերած ոստիկանական տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս ոստիկանութեան մօտիկութիւնը այդ խրեմբին: Թիֆլիսի միապետական «Գոլոս կաւկաս» քերքի կազմակերպածը դուրս է բերւած համայնավար - յեղափոխական գործ: Սեֆը լուի մի բանով է տարբերւում միապետականներից, որ չաբաշահութեան «հերոս»-ներին միայն հայ չի ներկայացնում, այլ նաեւ քաքար եւ վրացի:

Գրքի երկրորդ մասն է՝ «Բուլշեւիկները եւ մենշեւիկները 1917 թ. յեղափոխութեան մէջ», ուր հեղինակը տալիս է Անդրկովկասի 1917 թ. դեպքի պարզ նկարագրութիւնը եւ չի ծածկում, որ 1932 թ.ին էլ դեռ երկրպագու էր ժողդանիային, որովհետեւ, հակառակ ամբողջ գրքի տեսլանքին, որ մենշեւիկները շովին - յետադիմական քաղաքականութիւն էին վարում, գտնում է, որ «Դաշնակցութիւնը հայ ազգային բուրժուազիայի կուսակցութիւն է, իսկ վրաց Սոց. - Դեմոկրատիան գտնում է բուրժուականացման պրոցեսում»: Ան-

դրկովկասի այն ժամանակայ հոսանքները նկարագրելիս՝ Սեֆը ստիպւած է ընդունել, որ «նրա (Դաշնակցութեան) փաստական ծրագիրն էր, ինչպէս ցոյց տւեց պատերազմը, պայքար յանուն Թրքահայաստանի ազատութեան եւ նրա միացումը Ռուսահայաստանին մի ամբողջութեան մէջ»:

Բանորական խորհուրդների Անդրկովկասեան կենտրոնի եւ զինուորական խորհուրդների կենտրոնի պայքարը տեղն է մենշեւիկների եւ բոլշեւիկների պայքարի: Սեֆի՝ տւած պատկերը ճշմարտութիւն է, որ միաժամանակ պարզում է եւ էս-էրներին անպետքութիւնն ու դաշնակցական ընկերների կրաւորականութիւնը բիկունքում տեղի ունեցող այդ պայքարի մէջ: Սեֆը, հայեցելով մենշեւիկներին եւ նրանց ռմբային քայլերը քննադատելով՝ միշտ այնպէս է ներկայացնում խնդիրը, որ էլի մենշեւիկները յեղափոխութեան զինուոր են դուրս գալիս, իսկ Դաշնակցութիւնը ոչ, քէն «Դաշնակցութեան մէջ գոյութիւն ունէին գիւղացիական լայն զանգւածներ եւ բանուորների մի մասը եւ այդ պարտաւորեցնում էր հայ ազգային բուրժուազիային: 1917-ին Դաշնակցութիւնը իրեն չէր հակադրում մենշեւիկ - էս-էրական բռնկին»: Ուզում է ասել, որ Դաշնակցութիւնը չէ, այլ նրա մէջ եղող գիւղացիներն ու բանուորները ստիպեցին, եթէ ոչ յայտնի չէ, քէ ի՞նչ դիրք պիտի բռնէր Դաշնակցութիւնը: Դաշնակցութիւնը հարւածողը եղաւ հէնց ինքը հայ բուրժուազիան. պատմական միւր գրեյիս բոլշեւիկի համար ի՞նչ առիթ կայ հայեցելու, որ դիմում է նման անհեթեթութիւնների: Սեֆի Անդրկովկասը Թիֆլիսն ու Բագուն են, իսկ քէ ի՞նչ եղաւ Երեսն, Ղարս նաւատում՝ չկայ ոչ մի խօսք:

Երբորդ գլխում պարզում է ճշմարտութիւնը Շամխորի մասին: Այս հատւածը պէտք է որ քարգմանէր արտասահմանի հայ ընթերցողների հա-

մար: Սեֆը ապացուցանում է Ժորդանիս - Ռամիշվիլի - Զխենկելիի եւ Մուսաւաթի դերը Շամխորի դէպքերում, ուր հազարաւոր նակտից վերադարձող ռուս զինուորներ յարձակում կրեցին քաքար խուժանի կողմից, վրաց զրահապատ զնացի եւ վրաց հրամանատարների ղեկավարութեամբ (իշխան Մազալով՝ հրամանատար Գանձակի քաքար զինւած ուժերի): Բերւած փաստերը հերիք են վրաց մենշեւիկների եւ «Մուսաւաթ»-ի դերը հաստատելու համար, բայց այստեղ էլ Սեֆը միտում ունի խառնելու հայերին, քէն հայերը ոչ մի մասնակցութիւն չեն ունեցել Շամխորի սպանդանոցին, ոչ էլ նրա նախապատրաստման: Սեֆը վրացի գեղապետ Ախմետիլովի ցուցմունքն է բերում, իբր քէ նոյն բանը պնդել է եւ Պապաշանեանը, որ հայ զորամասերն էլ պիտի մասնակցէին: Թէն ոչ մի փաստ չի բերում, քէ որ եւ է հայ մասնակցել է այդ սպանդանոցին: Սեֆը առանձնապէս ընդգծում է Ռամիշվիլիի չմեղանկները:

Ի՞նչ ուժերով զինաքափեցին կամ փորձեց զինաքափել ռուսական զորամասերը: — Վրաց զրահապատը Աբխազաւայի հրամանատարութեամբ, 600 վրացի զինուորներ, 5000 խուժան զինւած քաքարներ, ղեկավարութեամբ իշխան Մազալովի, բժիշկ Ռաֆիքէկովի եւ Սաֆիկիւրզսկու: Առաջին զննցները զինաքափում են, «բայց հետեւեալները դիմադրում են»: Զինաքափւած ռազմագնացներին հետեւում էին տասնեակ նորերը: Նրանք մերժում են զինաքափել: Դուրս են բերում մարտկոցները, շարք կազմում եւ սկսում է դաժան պայքարը: Մազալովի զորամասերը մորթում էին հազարաւոր ռուս զինուորներ: Ի պատասխան դրան, ռազմագնացները ուժեղանում էին քաքար գիւղերը: Դիակների լեռներ էին կուտակւած երկաթագծի երկու կողմը: Ազգային զգացումները բացեցին: Զը-

րակապատը քննադատով քննարկում է եւ նրա պետը՝ Արթուրյանն սպանում :

Ռազմագնացները գալիս էին, գալիս. մի մասը զինաքափում էր, բայց տասնակներն ճամբայ էին բանում գեմ-
ֆով: Նրանք գնացին Բագու, այնտեղից հիւսիս՝ իրենց հետ տանելով գեմֆն ու ստեկուրիներ: Նրանք գնում էին կուե-
լու ռուս կալածատիրական - բուր-
ժուական հակայեղափոխութեան դէմ
«Երբ մենք մօտեցանք Շամխորի կա-
մուրջին (փոխ - գլխապետ Ուստիւի
գեկուցումից), տեսանք սիրտ պատռող
տեսարան: Հինգ ջարդած գնացքներ
դեռ այրում էին, նրանց ձայն կողմը՝
ջարդած գրառապատը: Թափած էին
գանգաւորներն այրած զինուորների
դիակներ, իսկ գետի ձորում ընկած
էին պղծած մի քանի հարիւր զինուոր-
ների դիակներ: Բոլոր դիակները մեր-
կացած էին եւ անմահացելի: Այդ սար-
սափներից մագերս բիզ - բիզ էին կանգ-
նում»: «Այս մի էջ է մենշեւիզմի գոր-
ծունեութեան պատմութեան, որով նա
բացայայտելն միացաւ քաքար բուր-
ժուա - կալածատիրական հակայեղա-
փոխութեան» հետ: Բայց միայն մեմ-
շեւիզմն է մեղաւոր, բոլշեւիկները ի-
րենք մեղք չունեն: Բոլշեւիկները, որ
ռուս զինուորին ստիպեցին դատարկել
նակատը, մենակ բողոքել հայերին վե-
հիւր փաշայի գործերի դէմ:

Յաջորդ մասը բնորոշում է Մուսա-
ւաթի ընկերային կուլթիւնը: Սեֆը տա-
լիս է Մուսաւաթի պատմութիւնը:
Սկզբում՝ համախառնական ձգտումներ,
յետոյ՝ համաբուրժական: Վկայու -
թիւններ է բերում Ռատուլ - Ջադէից,
հետաքրքիր փաստական տեսակներ այն
աղբիւրներից, որոնք մեր ձեռքին չկան:
Քաջակցական պատմաբանները, գրում
է Սեֆը, մեղադրում էին Անդրկովկա-
սի բոլշեւիկեան կազմակերպութիւնը
նրա մէջ, որ հոկտեմբերեան յեղափո-
խութեան առաջին օրերին (հոկտեմբեր,

նոյեմբեր 1917 թ.) նա ներսւստ պայ-
քար չէր մղում «Մուսաւաթի» դէմ, ա-
պացուցանում էին, որ այդ շրջանում
մուսաւաթականները օժանդակում էին
բոլշեւիկներին միւս ընկերակցական
կուսակցութիւնների դէմ: *) Սպեցի-
ֆիկների (Հայ սոց. - Դեմ) առաջնորդ
Բ. իշխանեանը այդ դէպքերին մի բել
է մի ամբողջ գիրք («Քաղաքի մահմե -
տական շարժման նպատակները», ռու-
սերէն), որտեղ մեկնելով դաշնակցա -
կան դիրքաւորումից՝ ապացուցանում
էր, որ մուսաւաթականները օժանդա-
կում էին բոլշեւիկներին, իսկ վերջին-
ները մուսաւաթականներին»: Սեֆը այդ
փաստը չի ժխտում, միայն բացատրում
է նրանով, որ բոլշեւիկների դէմ էին
էս-էրները եւ դաշնակցականները, նը-
րանք նրանց չէին կարող միանալ, իր-
բեւ իրենց հակառակորդների: Սեֆը
գրում է. «Մուսաւաթ կուսակցութիւնը
բուրժուա - ազգային կուսակցութիւն
էր, որը հէնց որ իր դրոշմ բարձրա-
ցրեց՝ նպատակ դնելով Ռուսիայից ամ-
բողջովին բաժանելու եւ վերամիանալ
Թիւրքիային՝ իր դէմը տեսաւ, որ ըն-
կերակցականների բոլոր փորձերի տակ
վերերեւում էր ռուսական կադէտիզմը
եւ նրա դաշնակիցները: Հասկանալի է,
որ այդ պայմաններում Մուսաւաթը
օգտագործում էր մի շարք կարգախօս-
ներ, որ հրապարակել էր բոլշեւիզմը:
Ազգերի ինքնորոշման կարգախօսը նա
հասկանում էր, իրբեւ պայքար ամբող-
ջովին բաժանելու համար: Կարգախօ-
սը խաղաղութեան մասին նա հասկա -
նում էր այն ձեւով, որ պահանջում էր
միանալ Թիւրքիային եւ այլն»: Իսկ քե-
ի՛նչպէս էին իրենք բոլշեւիկները այդ
կարգախօսները հասկանում, Սեֆը չի

*) Մուսաւաթը օգնում էր բոլշե-
ւիզմին, որպէսզի ճակատը քայքայել,
որով օգնում էր Թրքական ուժերի յա-
ստիքադաշնանը: Ն. Բ.

բացատրում: Եւ այդ միատեսակ կարգախօս ունեցողները ցոյց տւին իրենց «Շամխոր»ում, բայց դրանից յետոյ էլ Սեփի համար «Մուսաւաթը»-ի ընկերային էութիւնը չպարզւեց: «Գանձակի նահանգում է կենտրոնացած քուրճ ազնականութեան 50 տոկոսը, գրում է նա: Դա էր այն ընկերային խաւը, որի վրա յենւած էր «Մուսաւաթը», բայց բոլորովին սխալ կը լինի, որ «Մուսաւաթը» անւանեմ հակայեղափոխական կալածատերերի կուսակցութիւն»:

Երեւի Մուսաւաթը ինչ - ինչ պատճառներով դեռ 1932-ին էլ համակրելի էր բոլշեւիկներին, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը բուրժուական կամ մանր բուրժուական անւանողները վաղուց արդէն ֆշել էին Կոմկուսի շարքերից, իսկ Սեփը Մուսաւաթին տալիս է «դեմոկրատական միտումներ»: Հին բարեկամութիւնը երբեք չի ծանցոտում:

Եւ, վերջապէս, վերջին մասը՝ Բաղւայ Հոկտեմբերը, որ ունիւած է Բագւայ դէպքերի նկարագրութեան: Այստեղ Սեփի համար Մուսաւաթը հակայեղափոխական է, եւ խուճապահար բոլշեւիկները Հայ ազգային խորհուրդին է դիմում: Այս պատմութիւնը շատ ծանօթ է: Բերեմք Ս. Շահումեանի գեկոյցը Մոսկւային. «Անդրկովկասը մտել է զինւած պայքարի մէջ խորհրդային իշխանութեան համար: Երեք օր շարունակ, մարտ 30-ին, 31-ին եւ ապրիլ 1ին, Բագւում կատաղի պայքար էր: Կուում էին մէկ կողմից խորհրդային կարմիր զարդիան, կարմիր նուատարմիղը եւ հայ ազգային զօրամասերը: Միւս կողմից վայրենի մահմետական զօրաբաժինը, որի մէջ քիչ չեն ռուս սպաներ, եւ մահմետական զինւած աւագակախմբերը «Մուսաւաթի» ղեկավարութեամբ: Արդիւնքները փայլուն էին մեզ համար: Թշնամին ջախջախւած էր ամբողջովին: Մենք քեղադրեցինք մեր պայմանները, որոնք ընդունեցին: Սպանածների քի-

ւըն է երկու կողմից երեք հազար հոգի»:

Մենշեւիկները մեղադրում էին բոլշեւիկներին, որ Բագւի դէպքերը փառացիական կոչւեցին չէին, «որ դա մահմետականների եւ հայերի հին բըշմամուրիւնն էր»: Այդ առթիւ Շահումեանի 1918 թ. 15 ապրիլ գեկուցումը ասում է. «Մեր փառաքի ազգային կազմը մեզ վախեցնում էր: Մենք վախեցնում էինք, որ պայքարը կընդունի ոչ ցանկալի գոյն: Մենք նոյնիսկ ստիպեցինք հայկական զնդի օգնութեան դիմել: Խորհրդ. իշխանութիւնը Բագւում օղից կախւած էր մահմետական ազգայնական կուսակցութիւնների շնորհիւ: Այդ կուսակցութիւնները քեզական եւ խանական մտաւորականութեան հետ միասին ամբացել են Գանձակում ու Թիֆլիսում եւ ուզում են Անդրկովկասը դնել Թիւրքիոյ հովանաւորութեան տակ: Մենք պիտի դիմադրէինք եւ օգտուեցինք առիթից, երբ փորձեցին յարձակւել մեր ձիււորների վրա, եւ յառաջ շարժեցինք ամբողջ նակատով: Մենք ունէինք արդէն զինւած ուժեր 6000 հոգի, Դաշնակցութիւնը՝ մօտ 3 - 4 հազար, որոնք մեր տրամադրութեան տակ էին: Վերջինների մասնակցութիւնը մասամբ փառաքիական կուրի տրեց ազգային կոտորածի գոյն, բայց դրանից խուսափել անկարելի էր, մենք գիտակցաբար գնացինք այդ բանին»:

Ի՛նչ հայկական ուժեր էին Բագւում, Սեփը չի բացատրում. դրանք հայկական կազմակերպւած զինուորական մասերն էին, որոնք պիտի գնային դէպի տանկական ճակատ: Հայերը չէին ուզում մարտեան դէպքերը եւ մարտ 30-ին երեկոյեան 11-ին Հայոց ազգային խորհուրդը փորձում էր համաձայնութեան գալ մահմետականների հետ զօրամասերի անցքի համար: Սեփը այդ բանակցութիւնը բացատրում է դաշնակ ղեկավարների հակաբոլշեւիկութեամբ, իսկ իբր քէ շարքայինները կուեցին բոլ-

շեւիկների հետ միասին: Գիտաւորեալ սխալներ՝ միտումնաւոր կառուցածքների համար:

Ամբողջ ժողովածուն արժէք ունի միայն իբրեւ նիւթերի եւ վաւերագրերի

աղբիւր այդ դէպքերի մասին, իսկ Սեփի մեկնաբանութիւններն, ի հարկէ, անարժէք եւ անընդունելի բաներ են մեծ մասամբ:

Ն. ԲԱԴԱԼԵԱՆ

Գ. ԳԻԻԶԱԼԵԱՆ՝ Պատմական խնդիրներ», Հրատ.՝ «Արագ»
Հրատ. Ընկերութեան, քիւ 1, Պէյրութ, 1937.

158 էջոց այս գիրքը իր մէջ ամփոփում է 4 յօդած՝ «Մարքսիզմը եւ Ազգային Հարցը», «Մեծ յորեկանի առթիւ», «Ստեփ. Նազարեան» եւ «Մի. Փարիզական»։ Այս յօդածներից առաջինը եւ «Ստ. Նազարեան»-ի երկու գլուխները արտատպւած են «Դրօշ»-ից, «Մեծ յորեկանի առթիւ»-ն ու «Մ. Փարիզական»-ը՝ «Վէմ»-ից, իսկ «Ս. Նազարեան»-ի վերջին գլուխը՝ «Համագային Տարեգիրք»-ից։ «Պատմական խնդիրներ»-ը, հեղինակի ասելով, «մէկ փորձ է մտքի մէկ պտոյտ կատարելու հասարակական - քաղաքական գաղափարների աշխարհում»։ Եւ հրապարկիչ, յաջող ու արժէքաւոր փորձ, պէտք է աւելացնենք մենք։

Գ. Գիւզալեանը մեր այն սակաւքիւ զարգացած պատմագետներից է — Գէորգեան ձեմաբանի ու Փրագայի Համալսարանի ընթացաւարտ եւ փորձած ուսուցիչ ու գրող — որ ոչ միայն տէր է մասնագիտական հմտութեան, այլ եւ սիրում է քափանցել պատմական - հասարակական երեւոյթների խորքը եւ նիւթը մշակել գիտական բարեխղճութեամբ։ Ունենալով հանդերձ փիլիսոփայական որոշ աշխարհայեացք՝ նա գերծ է դաւանամուկական նեղմտութիւնից, եւ քննութեան առարկայ վերցրած խնդիրները ուսումնասիրում, վերլուծում ու ներկայացնում է կատարեալ ազատութեամբ, միակ ելակէտ ունենալով առարկայական նշմարութիւնը, որքան, ի հարկէ, հնարաւոր է առարկա-

յականութիւնը ընկերային - պատմական հարցերում։

Իր այս յատկութիւնները փայլուն կերպով երեւան են գալիս եւ «Պատմական խնդիրներ» գրքում։ Այսպէս, «Մարքսիզմը եւ Ազգային հարցը» ռուսումնաբանութեան ամենամանրակրկիտ քննութեան է ենթարկում մարքսիզմի ըմբռնումները ազգային հարցի մասին, կերպում է նրա մոլորութիւնները եւ յանգում միակ նշմարիտ եզրակացութեան, թէ՛ «ազգութիւնը մշակութային միութիւն է, ընդհանրութիւն»։ Ի հարկէ, խօսքը գաղափարական բնորոշման մասին է եւ ոչ բնախօսական - կենսաբանական։ Յետոյ՝ «ազգութիւնը ստեղծագործութիւն է, մտքի, հոգու, ներշնչանքի ու քաղաքական ստեղծագործութիւն, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ազատութիւն, ազգային ուժերի լիակատար ազատութիւն»։ Ազատութիւնը ընկերային բոլոր երեւոյթների լուսաբանութեան նախապայմանն է Գիւզալեանի համար։

Յօդածը վերջանում է հետեւեալ խօսքերով. «Մշակոյթը իր էութեամբ եւ հիմքով մարդկային է, կապւած է մարդու գաղափարի հետ. մարդն է, որ մշակում է, ստեղծում է նոր բան. սակայն, մարդը ապրում եւ ստեղծում է ազգային միջավայրում ու կրում է նրա կնիքը։ Մարդու ստեղծագործութիւնը ազգային ձեւով է հանդէս գալիս։ Իր հիմքով մարդկային՝ մշակոյթը արտայայտութեամբ ազգային է, կազմակերպութեամբ միջազգային է»։